

Hoe werkt kwalitatief onderzoek?

Grip op wetenschappelijk onderzoek (2)

Loop je rond met het idee iets te onderzoeken? Dan zou een kwalitatieve onderzoeksbenadering je wellicht kunnen helpen. In dit tweede deel van de serie 'Grip op wetenschappelijk onderzoek' bespreken de auteurs de basis van kwalitatief onderzoek en wat de kracht van interviews en participerende observatie kan zijn. Ook als je geen onderzoeksplannen hebt, is dit artikel interessant. De auteurs gaan weer uit van een recente publicatie, zodat je steeds meer vertrouwd kunt raken met onderzoek in geestelijke verzorging.

Anja Visser en Brenda Mathijssen

DIT IS HET TWEEDE DEEL van een vijfdelige serie over empirisch onderzoek in de geestelijke verzorging. Doel van deze serie is je meer bekend te maken met verschillende vormen van onderzoek, zodat je inzichten uit onderzoek op waarde kunt schatten en kunt toepassen in je eigen praktijk. Als je zelf onderzoek wilt doen, dan helpt deze serie om je te oriënteren op welke onderzoeksbenadering zou kunnen passen bij wat jij wilt onderzoeken en geeft het je een aantal aandachtspunten mee bij de planning van het onderzoek.

In deze bijdrage bespreken we kwalitatief onderzoek. We richten ons in het bijzonder op twee veelgebruikte methoden: interviews en parti-

ciperende observatie. We bespreken de belangrijkste kenmerken van kwalitatief onderzoek, wanneer je interviews en participerende observatie kunt inzetten en wat de belangrijke valkuilen zijn bij het gebruik van deze onderzoeksmethoden. Met deze kennis kun je wetenschappelijke artikelen over kwalitatief onderzoek kritisch bestuderen en zo beter bepalen wat je voor je eigen praktijk zou kunnen gebruiken. Mocht je na het lezen van dit artikel meer willen weten, dan vind je in het kader en in de tekst verwijzingen naar een aantal goede basisboeken en websites.

We gebruiken het recent verschenen artikel 'Practices of ritualization in a Dutch hospice setting' van Kim van der Weegen en collega's (2020)

om een aantal punten te illustreren.¹ Zo leer je meteen een Nederlands onderzoek kennen dat relevant kan zijn voor geestelijke verzorging.

Wat is kwalitatief onderzoek?

In het denken over empirisch onderzoek – waarin men door min of meer directe, eigen waarneming kennis verwerft (zie deel 1 in nummer 101) – wordt vaak onderscheid gemaakt tussen kwalitatief en kwantitatief onderzoek. Er zijn hoofdzakelijk drie aspecten waarop deze twee benaderingen verschillen. Het meest opvallende verschil is het soort informatie of data waar de benaderingen op gebaseerd zijn: kwalitatief onderzoek is vooral gebaseerd op woorden en kwantitatief onderzoek vooral op cijfers.²

Er wordt vaak ook een verschil gemaakt op basis van het soort onderzoeksvragen waarop een antwoord gezocht wordt: bij kwalitatief onderzoek worden vooral vragen onderzocht die gaan over een diepgaand begrip van persoonlijke ervaringen en sociale processen, terwijl bij kwantitatief onderzoek vooral wordt gekeken naar groeps-

eigenschappen en oorzakelijke verbanden. Ten slotte is er een verschil in visie op de werkelijkheid (ontologie): kwalitatief onderzoek is vaak gebaseerd op de veronderstelling dat onze ervaring van de werkelijkheid grotendeels bepaald wordt door onze sociale omgeving (sociaal constructivisme). Of we onszelf spiritueel zouden noemen, wordt bijvoorbeeld sterk bepaald door hoe onze omgeving denkt over spiritualiteit. Daarom is het in kwalitatief onderzoek ook belangrijk om ervaringen en sociale processen altijd in hun context te onderzoeken.

Kwantitatief onderzoek is daarentegen vaak gebaseerd op de veronderstelling dat er een objectieve werkelijkheid bestaat, die zichtbaar kan worden gemaakt door het observeren van wetten en patronen (positivisme). Zoals we hierna zullen zien, wordt kwalitatief onderzoek echter soms ook vanuit een positivistische achtergrond vormgegeven.

De sterke nadruk op woorden, persoonlijke ervaringen en contextuele factoren in kwalitatief

Aanvullende bronnen over kwalitatief onderzoek

- Monique Hennink, Inge Hutter en Ajay Bailey, *Qualitative research methods* (2020, 2e dr.).
- Hennie Boeije en Inge Bleijenbergh, *Analyseren in kwalitatief onderzoek: denken en doen* (2019, 3e dr.).
- Fijgje de Boer en Adri Smaling, *Benaderingen in kwalitatief onderzoek: een inleiding* (2011).
- Lisa Given, *The SAGE encyclopedia of qualitative research methods* (2008).
- Website van KWALON, platform voor kwalitatief onderzoek (www.kwalon.nl).

Figuur 1. Scan deze QR-code om meteen naar het artikel van Van der Weegen e.a. te gaan.

onderzoek past uitstekend bij de manier waarop geestelijke verzorging mensen benadert. Veel onderzoek in de geestelijke verzorging (en aanverwante disciplines) maakt dan ook gebruik van deze onderzoeksbenadering. Dit geldt ook voor het onderzoek van Van der Weegen en collega's (2020), waarin wordt bestudeerd welke rituelen en geritualiseerde zorghandelingen zich voordoen in een hospice en aan welke culturele waarden deze handelingen raken. De onderzoekers zijn met name geïnteresseerd in de motivaties achter de rituele handelingen. Om dit te verkennen, observeren ze de handelingen en bevragen ze zorgverleners, patiënten en familieleden op hun waarden en zorgervaringen.

Stromingen in kwalitatief onderzoek

Kwalitatief onderzoek kent meerdere stromingen, elk met een eigen doel en methodologie. We lichten er hier vier veelgebruikte uit, omdat ze goed passen bij de geestes- en sociaalwetenschappelijke achtergrond van de geestelijke verzorging: 'grounded theory'-onderzoek, fenomenologie, narratief onderzoek en transformatief onderzoek.

'Grounded theory', ontwikkeld door de sociologen Barney Glaser en Anselm Strauss, heeft een positivistische achtergrond. Doel van deze benadering is een theorie te vormen waarmee sociale fenomenen kunnen worden verklaard. Om zo'n theorie te vormen, kijkt de onderzoeker eerst nauwgezet naar wat zich voordoet in de verza-

melde data: de onderzoeker leest bijvoorbeeld uitgeschreven interviews regel voor regel door en noteert in de kantlijn waar het over gaat. Deze zeer gedetailleerde informatie wordt stapsgewijs vergeleken tussen personen en situaties en samengevat in bredere theoretische concepten. Deze concepten worden vervolgens met elkaar in verband gebracht en dit leidt tot een theorie. Er wordt dus zoveel mogelijk uitgegaan van de verzamelde data (inductieve benadering), niet van wat er al bekend is uit eerder onderzoek of uit bestaande theorieën (deductieve benadering). Meer constructivistische variaties op 'grounded theory' zijn overigens ontwikkeld door Antony Bryant, Kathy Charmaz en Adele Clarke (voor meer informatie zie ook De Boer, 2011).

Fenomenologisch onderzoek komt voort uit de fenomenologische stroming in de filosofie en geesteswetenschappen. In deze stroming staat de ervaren betekenis van gebeurtenissen en situaties in het leven centraal: 'Hoe is het om ...?' Primaire doel van fenomenologisch onderzoek is het diepgaand beschrijven van ervaringen, zodat we deze kunnen begrijpen en ons daarin kunnen inleven. Dit lukt natuurlijk nooit helemaal, omdat ervaringen subjectief zijn en onze taal beperkt en op verschillende manieren te interpreteren is. Vanuit het begrijpen of meevoelen kunnen vervolgens vragen worden gesteld over normativiteit, ethiek en veranderingen. Het fenomenologisch onderzoek van Els van Wijngaarden (2015) naar de ervaring van 'voltooid leven' helpt ons

bijvoorbeeld vragen te stellen over onze normen en ethiek in relatie tot ouderdom en welke maatschappelijke veranderingen wenselijk zouden kunnen zijn. Bekende ontwikkelaars van de empirische fenomenologie zijn Max van Manen en Karin en Helena Dahlberg (voor meer informatie zie ook Van der Meide, 2015).

Het meeste kwalitatieve onderzoek is narratief van aard, omdat de gebruikte informatie en data vaak in de vorm van een vertelling komen (zoals gesprekken, beschrijvingen van observaties, geschreven teksten of film). In narratief onderzoek bekijkt de onderzoeker deze vertelling echter op een specifieke manier. Narratieve onderzoekers gaan ervan uit dat h^óe mensen iets vertellen veel zegt over w^{át} ze vertellen. Doel van de benadering is enerzijds te verklaren hoe ervaringen en vertellingen elkaar beïnvloeden (zie o.a. Ganzevoort, 1998; Westerhof, 2008) en anderzijds om sociale en culturele processen te begrijpen en te kunnen veranderen (zie o.a. Van den Berg, 2004). Het sociaal-constructivisme is hier dus duidelijk zichtbaar. Om inzicht te krijgen in de vorm en functie van de vertellingen wordt (bijvoorbeeld) gekeken naar wat er wel en niet wordt verteld, in welke volgorde dingen verteld worden, welke woorden of beelden er gebruikt worden, of aan iedereen hetzelfde wordt verteld en/of hoe andere vertellingen (van andere mensen, uit de geschiedenis of cultuur) verweven worden in de vertelling. John Dewey en Michel Foucault zijn twee belangrijke grondleggers van narratieve benaderingen.

Transformatief onderzoek heeft – zoals de naam al doet vermoeden – ten doel iets te veranderen. Bij dit type onderzoek wordt vaak gebruikgemaakt van onderzoek uit de voorgaande stromingen, maar blijft het niet bij het beschrijven of verklaren van ervaringen, situaties en sociale processen. In plaats daarvan grijpen onderzoekers hier actief op in. Enerzijds helpt dit om de ervaringen en processen nog beter te beschrijven en verklaren; het heeft dan een toetsende functie. Anderzijds, en vaak belangrijker, wordt er in dit type onderzoek actief gezocht naar positieve sociale verandering rondom rechtvaardigheidsvraagstukken. Bij transformatief onderzoek worden bewust ondergerepresenteerde perspectie-

ven en groepen betrokken om gewoonten en stereotyperingen te bevragen en te komen tot nieuwe theoretische inzichten en praktijkveranderingen. De actieonderzoeken die nu gaande zijn naar geestelijke verzorging in de thuisituatie zijn een voorbeeld van transformatief onderzoek, al hebben die een minder sterke rechtvaardigheidsmotivatie (voor meer informatie over transformatief onderzoek zie ook Baur & Visse, 2016).³

Kwalitatief onderzoek is een waardevolle onderzoeksbenadering in de geestelijke verzorging

Als je een artikel leest, zul je zelden expliciet lezen vanuit welke stroming het onderzoek is uitgevoerd. Dat is jammer, want diepgaande reflectie op de benadering en planning van het onderzoek, het onderzoeksmateriaal en de totstandkoming van de conclusies verbetert de kwaliteit van het onderzoek. De genoemde kenmerken helpen je echter om de impliciete stromingen te herkennen.

Ook Van der Weegen en collega's zeggen niets over de achtergrond van waaruit ze het onderzoek benaderen, maar geven enkel aan welke analytische strategieën ze hebben gehanteerd. Wel valt uit de onderzoeksvraag op te maken dat ze zoeken naar een beschrijving van en verklaring voor geritualiseerde handelingen in het hospice. Ze gebruiken een vast raamwerk (deductief) op basis van de theorieën van Grimes en Bell om na te gaan of elementen van ritualisering zich voordoen in het hospice. In de resultaten spreken ze ook vaak over samenhangen tussen factoren, bijvoorbeeld: 'We saw lower degrees of ritualization when the situation of the patient was relatively stable. (...) In these situations, ritualization was directed at coping with the liminal situation of being in the hospice. (...) High degrees of ritualization were found on the other side of the continuum, when the situation of the patient was unstable because transition to death came near. (...) In these situations, ritualization was di-

rected to preparing for and assisting in a good transition to death' (p. 6). Er spreekt dus een positivistische achtergrond uit dit artikel, waarin naar algemeen geldende patronen of wetmatigheden wordt gezocht.

Ongeacht de stroming zijn er verschillende methoden om informatie te verwerven in kwalitatief onderzoek. Bijvoorbeeld door interviews of focusgroepen (een soort groepsinterviews) te houden, mensen hun ervaringen te laten opschrijven, situaties te observeren of door bestaande teksten of beeldmateriaal te verzamelen. Hierina zullen we ingaan op twee veelvoorkomende methoden van dataverzameling in onderzoek naar of rondom geestelijke verzorging: het houden van interviews en (participerende) observatie. Daarbij staan we ook stil bij de kwaliteitscriteria voor kwalitatief onderzoek.

Interviewen, wat betekent dat?

In de basis is een interview een interactie van vraag en antwoord ('inter-view'): de interviewer stelt vragen, de geïnterviewde geeft antwoord. Interviews zijn meestal geen gelijkwaardige gesprekken, want de geïnterviewde deelt informatie met de interviewer, maar krijgt daar zelf meestal relatief weinig voor terug. Een interview is ook iets anders dan een begeleidend gesprek, want de informatiebehoefte van de interviewer staat voorop, niet de welzijnsbehoefte van de geïnterviewde. In een interview in het kader van transformatief onderzoek ligt deze verhouding overigens vaak anders, omdat de interviewer en de geïnterviewde hierin samen op zoek gaan naar hoe de situatie van de geïnterviewde veranderd kan worden.

Er bestaan verschillende typen interviews. Aan de ene kant van het spectrum vinden we het open interview of de vrije conversatie, waarbij de interviewer een startvraag stelt en daarna de geïnterviewde (redelijk) vrij laat vertellen. Aan de andere kant zien we een sterk gestructureerde vorm met een vaste set vragen, waarbij de geïnterviewde relatief weinig ruimte heeft om uit te weiden. Tussen deze twee uitersten bestaan er nog vele andere mogelijkheden. Een van de bekendste vormen is het semigestructureerde interview, waarin de belangrijkste vragen of onder-

werpen vaststaan, maar de geïnterviewde tevens veel vrijheid krijgt. Hierbij wordt vaak een interviewschema of 'guide' gebruikt (Heldens & Reysoo, 2005).

Interviews kunnen op verschillende manieren worden afgenomen. Ze kunnen plaatsvinden in een 'face to face'-gesprek, via de telefoon, via internet of zelfs schriftelijk. Interviews lenen zich het beste voor onderzoeksvragen waarvoor een diepgaand begrip van de ervaringen en daaraan gekoppelde betekenissen van mensen nodig is, omdat je in een interview verdiepende of verhelderende vragen kunt stellen als iets je niet duidelijk is of je ergens meer over wilt weten. In een interview stel je daarom ook vooral open vragen, waarin de geïnterviewde een eigen antwoord kan formuleren en daarover kan uitweiden (dus niet ja of nee). Je kunt mensen vragen naar hun waarden, overtuigingen, gedrag, rollen, relaties, emoties, ontmoetingen en verhalen in relatie tot bijvoorbeeld levensgebeurtenissen, zorgbehoeften of hun levensbeschouwing. De geïnterviewde kan in het gesprek ook zelf thema's aandragen die voor hem of haar belangrijk zijn en waar de onderzoeker misschien zelf niet aan gedacht had. Het voordeel van interviews is ook dat je het gesprek zelf kunt sturen om te zorgen dat je de informatie krijgt die je nodig hebt. Daarnaast kun je, in het geval van mondelinge interviews, vaak zien of horen of de persoon je vraag heeft begrepen en kun je ingrijpen als dit niet zo is. Aan dat sturen zit natuurlijk wel een grens, want je wilt de geïnterviewde geen woorden in de mond leggen. Daarom is het erg belangrijk te letten op de manier waarop je een vraag stelt.

Interviews zijn overigens niet altijd de beste methode. Ze vragen relatief veel taalvaardigheid en reflectievermogen van de geïnterviewde. Bovendien is het behoorlijk intensief voor de onderzoeker om ze te plannen, te houden en uit te werken, en voor de geïnterviewde om over iets te praten waar deze niet eerder over nagedacht heeft en wat mogelijk gevoelig ligt. En dat in een onnatuurlijke setting, met een (relatieve) vreemde. Interviews vergen ook veel concentratie van zowel de interviewer als de geïnterviewde, omdat je beiden tijdens het praten nagaat of je de juiste dingen zegt, of het logisch klinkt wat je

vertelt en of iedereen zich nog op z'n gemak voelt. Bij mensen die minder taalvaardig of snel moe zijn, of bij heel gevoelige onderwerpen, kan het soms dus beter zijn om een andere benadering te kiezen of om meerdere korte interviews af te spreken.

De sterke nadruk op woorden, persoonlijke ervaringen en contextuele factoren past uitstekend bij geestelijke verzorging

De manier van vragen stellen is van grote invloed op de kwaliteit van een interview. De antwoorden op de interviewvragen moeten helpen om de onderzoeksvraag te beantwoorden. Daarom moeten de interviewvragen betrekking hebben op relevante onderwerpen en ruimte laten voor een uitgebreid antwoord. Open vragen die beginnen met hoe of wat (en met wie of wanneer) werken hiervoor vaak goed. Verder moet de vraag eenduidig zijn, in begrijpelijke taal en niet beledigend, zodat de geïnterviewde de vraag goed begrijpt en bereid is om deze te beantwoorden. Let ook op het gebruik van cultuursensitieve woorden.

Daarnaast is het belangrijk om te reflecteren op de eigen positie als onderzoeker en de relatie met de geïnterviewde. Hoe beïnvloeden deze de opzet, uitvoering en interpretatie van het interview? Dit komt voort uit de sociaal-construktivistische aannames onder veel kwalitatief onderzoek. Zoals gezegd, is een interview een vrij onnatuurlijke situatie waarbij de interviewer zich in een machtspositie bevindt. Dit heeft invloed op hoe vrij de geïnterviewde zich voelt om iets niet te vertellen of eerlijk te zijn en om pauzes te houden of te stoppen. Ook het uiterlijk (zoals kleding, gender, huidskleur en lichaamsbouw) of de manier van spreken (tempo, toon, accent en woordkeuze) van de interviewer beïnvloedt mogelijk de loop van het gesprek, alsook de plaats van het interview (publiek of privé, andere aanwezigen). In de paragraaf Methode van

een wetenschappelijk artikel of boek wil je terugzien dat de onderzoeker hier rekening mee heeft gehouden in de planning van het onderzoek en de reflectie op de resultaten (zie ook deel 1 in nummer 101).

Van der Weegen en collega's zeggen in hun artikel weinig over hoe de interviews zijn verlopen. In de paragraaf Methode wordt aangegeven dat er tijdens de observatieperiode in het hospice informele interviews zijn gehouden met deelnemers over situaties en onderwerpen, maar het wordt niet duidelijk welke deelnemers dit waren en wat er besproken is. Van de formele, semigestructureerde interviews wordt wel duidelijk wie de deelnemers waren (namelijk vijf verpleegkundigen, een arts, twee patiënten en een familielid). Ook wordt verteld hoe lang deze interviews duurden (45 minuten) en dat ze opgenomen werden.

De hoofdonderwerpen van de interviews waren het verband tussen spiritualiteit en ritualisering,

ervaringen van betekenisgeving in alledaagse zorgsituaties en ideeën over leven en dood. Dit zijn echter abstracte thema's en het is te verwachten dat ze niet als zodanig aan de geïnterviewden zijn gepresenteerd. Waarschijnlijk heeft de interviewer veel concretere vragen gesteld. Er wordt ook niet gereflecteerd op de positie van de interviewer (Van der Weegen) en de relatie met de geïnterviewden, terwijl dit wel relevant lijkt voor het onderzoek. De interviews lijken gehouden te zijn aan het einde van de observatieperiode (al wordt dit niet expliciet gezegd). De onderzoeker heeft dan al enige tijd doorgebracht in het hospice en heeft dus waarschijnlijk een bepaalde positie en relatie opgebouwd. Zou de positivistische achtergrond van het onderzoek, die we menen te bespeuren, een rol spelen in de summere methodenbeschrijving?

Observeren en participeren tegelijkertijd?

Een belangrijk nadeel van interviews kan zijn dat mensen een sociaalwenselijk antwoord geven op vragen of dat ze zich situaties misschien

niet helemaal goed herinneren. Wat mensen zeggen dat ze doen, is niet altijd wát ze doen. Bovendien zijn beschrijvingen vaak nog enigszins abstract. Als je geïnteresseerd bent in handelingen en interacties, zou je die het liefst dus ook zelf bekijken. Dit doe je bij voorkeur niet in een rolspel of een laboratoriumexperiment – waarbij je veel informatie over de context verliest en waar sociale wenselijkheid alsnog een rol kan spelen – maar op het moment dat het gedrag zich ‘in het echte leven’ voordoet.

Net als interviewen kan observeren ook op veel verschillende manieren. De keuze hangt onder andere af van welke informatie je nodig hebt om je onderzoeksvraag te kunnen beantwoorden en hoeveel er al bekend is over het fenomeen dat je wilt observeren. Je kunt direct observeren, bijvoorbeeld door iemand een tijdje te volgen (schaduw) of een tijd in een ruimte te zitten. Of indirect observeren, door audio- en video-opnames en/of foto's te maken en die later terug te kijken. Je kunt gestructureerd observeren, waarbij je van tevoren precies hebt bepaald welk gedrag je wilt observeren en alleen registreert wanneer, hoe of hoe vaak het voorkomt. Of je kunt ongestructureerd observeren, waarbij je gedurende een bepaalde tijd alles beschrijft wat zich voordoet (meestal doe je dit in meerdere periodes van een paar minuten, om de tijd te hebben goede notities te maken). Hier bestaan natuurlijk ook allerlei (semigestructureerde) mengvormen tussen.

In veel gevallen wil je niet te zichtbaar zijn als observator, omdat je het natuurlijke verloop van de situatie niet wilt beïnvloeden (het zogenaamde Hawthorne-effect). Om onzichtbaar te zijn, kun je observeren vanuit een hoekje van de ruimte, vanachter een doorkijkspiegel of via (live)camerabeelden. Maar soms kan dat niet, geeft het onvoldoende toegang tot specifiek gedrag, of wil je juist ook ervaren hoe het is om in een bepaalde situatie te zijn. Dan wil je participeren terwijl je observeert.

Dat participeren kan in verschillende gradaties. Bij volledige participatie ga je helemaal op in de situatie en word je relatief onherkenbaar als onderzoeker. Vaak betekent dit dat je voor een lan-

gere tijd onderdeel wordt van een groep (bijvoorbeeld door wekelijks deel te nemen aan religieuze vieringen of als vrijwilliger te werken in het hospice). Volledige participatie is echter niet altijd haalbaar, bijvoorbeeld omdat het relatief veel tijd kost om onderdeel te worden van een groep. Bovendien wil je mensen misschien niet alleen observeren, maar ook vragen stellen (bijvoorbeeld over de religieuze viering of hun ervaring in het hospice). Volledige participatie is ook moeilijk, omdat je deels een observator blijft: je moet genoeg afstand houden om te observeren hoe de situatie zich ontvouwt, hoe de ruimte er uitziet, wat men doet en zegt, welke lichaamstaal men laat zien, wat je zelf voelt, hoe je reageert, enzovoort. Bij participeren door te schaduw ben je wel aanwezig in de situatie, maar neem je daar niet actief aan deel. In alle gevallen wil je je uiterlijk en gedrag zoveel mogelijk aanpassen aan de setting waar je observeert, zodat je deze zo min mogelijk verstoort.

Dit soort onderzoek is wel arbeidsintensief en het materiaal is bewerkelijk

Om de kwaliteit te waarborgen, moeten observaties goed gepland worden. Je moet op het juiste moment op de juiste plaats zijn, om te zien wat je wilt onderzoeken en alert te zijn op het te observeren gedrag. Om mensen niet af te schrikken met het idee dat ze bekeken worden, is het goed als je voorafgaand aan de formele observatie eens informeel in de setting rondloopt en hier en daar een praatje maakt. Zo raken mensen gewend aan je aanwezigheid en kan de observatie goed afgestemd worden op de setting. Overigens hoeft je als onderzoeker niet alle observaties zelf te doen. Je kunt mensen ook vragen om opnames of foto's te maken en hier hun verhaal bij te vertellen, zodat de situatie als het ware door hun ogen gezien wordt.

Een belangrijk nadeel van observatie is dat ze veel tijd kost, zowel in planning als in uitvoering. Vaak worden observaties ook aangevuld met bijvoorbeeld interviews om tot een goed be-

grip van de situatie of interactie te komen. Het vraagt ook veel van de vaardigheden van de onderzoeker. Je moet in staat zijn om gemakkelijk contact te maken met mensen die je niet kent en soms enig persoonlijk risico te durven lopen, bijvoorbeeld als je onbekende of gevaarlijke situaties wilt observeren. Daarnaast moet je snel gedetailleerde notities kunnen maken van wat je ziet en hoort, en kunnen observeren zonder te interpreteren.

Al deze eigenschappen van observationeel onderzoek, plus je aanwezigheid in de situatie, maken het belangrijk dat je als onderzoeker goed nadenkt en rapporteert over je rol en positie in het onderzoek. Ook moet je goed nadenken over hoe toestemming gevraagd wordt aan deelnemers. Als je een dagelijkse situatie observeert, zoals hoe mensen zich in een stilleruimte bewegen, dan is het heel moeilijk om alle mensen die je observeert om toestemming te vragen. Je moet dan natuurlijk wel toestemming hebben van de organisatie om daar onderzoek te doen. Als je intiemere situaties observeert, zoals gesprekken tussen cliënten en geestelijk verzorgers, wil je (ook) toestemming hebben van de directe deelnemers en wil je – net als bij interviews – mensen goed informeren over wat je observeert en hoe je die informatie verwerkt en opslaat.

Van der Weegen en collega's geven aan dat ze hebben gekozen voor participerende observatie, omdat ritualisering vaak een onbewust onderdeel is van menselijke activiteiten en interacties. Met alleen een interview kun je er daardoor moeilijk inzicht in krijgen. In de paragraaf Methode beschrijven de onderzoekers dat ze toegang hebben gekregen tot het hospice waarin ze observeren, doordat een van de onderzoekers (Madeleine Timmerman) daar werkt als geestelijk verzorger. De onderzoekers geven een kleurrijke omschrijving van de locatie, het uiterlijk en de handelingen bij het bezoeken van het gebouw. Ook vertellen ze hoe het gebouw van buiten en van binnen overkomt. In het uiterlijk van het gebouw zien de onderzoekers een zekere ritualisering terug, in de vorm van symboliek in materiaal- en kleurgebruik. Observatie betreft dus niet alleen gedrag van mensen, maar ook de interactie met de context waarin dit plaatsvindt.

Van der Weegen heeft de observatie uitgevoerd en was gedurende twee maanden in totaal achttien keer in het hospice. Zij observeerde 120 uur lang, zowel 's ochtends als 's avonds. De focus van de observatie lag op de interactie tussen de zorgverleners en de patiënten en hun naasten. Wat niet duidelijk wordt, is hoe de onderzoeker zichzelf presenteerde tijdens de observaties, hoe ver de participatie ging en hoe gestructureerd de observaties waren. De onderzoekers schrijven: 'The researcher looked for explicit rituals and more-or-less implicit ritualized care practices taking place during the day. The researcher used the elements and qualities of ritual as described by Grimes (2014) as a model to describe and analyze practices from different angles and to identify specific meaning-making practices' (p. 5). Dit suggereert dat de observaties redelijk op afstand en open waren, maar dat interpretatie en observatie mogelijk sterk door elkaar heen gelopen hebben tijdens het observatieproces en de onderzoeker dus alleen situaties heeft beschreven die in haar ogen al ritualisering bevatten. Kan ze hierdoor belangrijke observaties gemist hebben of misschien onterecht iets beschreven hebben als geritualiseerd? De informele en formele interviews zullen geholpen hebben om dit te controleren.

Tot besluit

Kwalitatief onderzoek is een zeer waardevolle onderzoeksbenadering in de geestelijke verzorging. Het biedt de mogelijkheid om diepgaande informatie te verzamelen, waarmee je visies, ervaringen en gedragingen van mensen in hun context kunt beschrijven, verklaren en eventueel veranderen. Door verschillende methoden van informatieverzameling in een onderzoek te gebruiken (bijvoorbeeld zowel observaties als interviews), kun je tot een nog beter begrip komen.

Kwalitatief onderzoek heeft twee belangrijke nadelen. Ten eerste is het zeer arbeidsintensief voor zowel de onderzoeker als de onderzoeksdeelnemer. We hebben het in dit artikel vooral gehad over de informatieverzameling en nog nauwelijks over de verwerking of analyse van de verzamelde informatie. Meestal bestaat de verwerking uit het uitschrijven (transcriberen) van geluidsopnames, het lezen en herlezen van de materi-

alen, het ordenen en herordenen ervan, en het interpreteren en herinterpreteren. Om een indruk te geven van hoeveel tijd dat kost: de vuistregel voor transcriptie is dat een uur interview vijf tot zes uur transcriptie kost. En dan heb je alleen nog maar een schriftelijke weergave van de informatie, nog geen ordening en interpretatie ervan. Om tot een diepgaand begrip van het materiaal te komen, zijn al deze stappen echter wel nodig. Dit maakt dat kwalitatief onderzoek vaak relatief weinig deelnemers heeft, waardoor conclusies ook niet zonder meer gegeneraliseerd kunnen worden naar vergelijkbare mensen of situaties.

Ten tweede is het materiaal bewerkelijk. Zoals we hebben aangegeven, speelt de aanwezigheid van de onderzoeker een belangrijke rol in de aard en kwaliteit van de verkregen informatie. Bovendien moet het materiaal ook nog begrepen worden door de onderzoeker, door het nauwkeurig te beluisteren, bekijken, lezen en ordenen. Dit vraagt om grote zorgvuldigheid en goede zelfreflectie van de onderzoeker. Daarom is het belangrijk om zorgvuldig te beschrijven hoe het onderzoeksproces is verlopen en hoe het materiaal tijdens de dataverzameling en analyse geïnterpreteerd is; ook als dat moeilijk expliciet te maken valt. Het (opnieuw) volgen van een grondige interview- en/of observatietraining kan ook behulpzaam zijn.

In het volgende deel van deze serie staat vragenlijstonderzoek centraal. Een vragenlijst kan ook voor kwalitatief onderzoek gebruikt worden, maar meestal denken we aan vragenlijsten als kwantitatieve onderzoeksbenadering. Idealerweise gebruik je een vragenlijst echter voor allebei. Daarover meer in het volgende deel.

Dr. A. Visser is universitair docent geestelijke verzorging aan de Rijksuniversiteit Groningen. E-mail: a.visser-nieraeth@rug.nl.

Dr. B.M.H.P. Mathijssen is universitair docent Psychologie, Cultuur en Religie aan de Rijksuniversiteit Groningen.

Literatuur

- Baur, V. & Visse, M. (2016). *Sámen onderzoeken: 'extraatje' of dringende noodzaak?* Internet: www.zorgethiek.nu/samen-onderzoeken-extraatje-dringende-noodzaak (11 maart 2021).
- Berg, H. van den (2004). Discoursanalyse. *Kwalon*, 9 (2), 29-39.
- Boer, F. (2011). De grounded theory approach: een update. *Kwalon*, 1 (16), 25-33.
- Ganzevoort, R.R. (1998). Hoe leest gij? Een narratief model. In R.R. Ganzevoort (red.), *De praxis als verhaal* (pp. 71-90). Kampen: Kok.
- Heldens, J. & Reysoo, F. (2005). De kunst van het interviewen: reflecties op het interview met een guide. *Kwalon*, 10 (3), 106-121.
- Meide, H. van der (2015). Het onthullen van ervaringen. Fenomenologie als kwalitatieve onderzoeksbenadering. *Kwalon*, 20 (1), 21-28.
- Weegen, K., Hoondert, M., Heide, A. van der & Timmermann, M. (2020). Practices of ritualization in a Dutch hospice setting. *Religions*, 11 (11), 571.
- Westerhof, G. (2008). De analyse van levensverhalen: een psychologisch perspectief. *Kwalon*, 13 (2), 17-22.
- Wijngaarden, E. van (2015). Fenomenologisch onderzoek naar voltooid leven bij ouderen. *Kwalon*, 20 (1), 34-39.

Noten

1. Dit artikel is gratis te downloaden via de QR-code in figuur 1 of via de website van het tijdschrift *Religions*: <https://www.mdpi.com/2077-1444/11/11/571>.
2. Hoewel vaak gebruikt, is de term 'data' controversieel in kwalitatief onderzoek. De term verwijst naar enkelvoudige, feitelijke gegevens. De informatie die in kwalitatief onderzoek gebruikt wordt, is echter juist vaak meervoudig en subjectief.
3. In deze projecten worden geestelijk verzorgers en andere zorgverleners door middel van onderzoek ondersteund bij het vormgeven van geestelijke verzorging in de thuissituatie. Voor meer informatie over deze onderzoeken zie <https://www.zonmw.nl/nl/onderzoek-resultaten/kwaliteit-van-zorg/zingeving-programmas/programma-detail/zingeving-en-geestelijke-verzorging/projecten>.